

En este Libro de lecturas se han contemplado textos de diferentes autores y pueblos, obras que permiten desarrollar la habilidad de la lectura en voz alta, la identificación de algunos elementos básicos que dan sentido a nuestra lengua escrita; así también se consideraron textos recreativos que permitirán poner en juego la imaginación del lector.

Estas obras fueron seleccionadas, pensando en los contenidos y actividades contempladas en el Libro del adulto y la importancia del aprecio que deba tener la palabra escrita.

Kja nu Xiskuama zopjɔ jo opjɔji yo ts'ixorɔ k'o nrre n'año ntee k'o jo dyɔtr'ɔ ñeje nrre n'año jñiñi, ts'ixorɔ k'a jɛtsk'i ri zopjɔ na jens'e, kja yo ts'ixorɔ ñetse yo nrre n'año yaxɔ kja yo dyaxɔ pa ri sɔsɔ ri zopjɔ, nrre ba enje yo ts'ixorɔ k'o sɔsɔ ri mbeñe jango ga mbɔrɔ ñeje jango ga ngarɔ.

Nujio ts'ixorɔ jo juajnxji, jo mbeñeji nziga kja yo ts'ib'ɛpji k'o ba enje kja nu xiskuama nu tr'ante sɔsɔ ri jñanrra k'a me na joo ma gi opjɔ nu jñaa.

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
UNɔTRJOJI GA KJANU DYA KJɔTR'ɔJI TR'OPJɔ

Libro de lecturas
Xiskuama zopjɔ

**Leo y escribo
en mi lengua. Mazahua**

**Ri zopjɔ ñeje ri opjɔ
in jñaa. Jñatrjo**

Créditos a la presente edición

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega

Compilación y traducción de textos a la lengua mazahua
José Dolores Juárez Guadalupe
Grisell Aniceto Ventura

Asesoría académica
Guillermina Duarte Hernández

Revisión técnica
Maribel Eloisa Hidalgo Morales

Coordinación gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Seguimiento al diseño
Ricardo Figueroa Cisneros
Jorge Alberto Nava Rodríguez

Seguimiento editorial
María del Carmen Cano Aguilar

Revisión editorial
Marisol Ruiz Monter
Eliseo Brena Becerril

Supervisión editorial
Marlik Mariaud Ricárdez

Diseño
Jorge Guillermo Aguilar Picasso

Diagramación
Abraham Menes Núñez

Diseño de portada
Guadalupe Pacheco Marcos

Ilustración de portada
Tania Edith Juárez Ceciliano

Ilustración
Valeria Gallo López de Lara
Carlos Vélez Aguilar

Leo y escribo en mi lengua. Mazahua. MIBES 3. Libro de lecturas. D. R. 2010 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, México, D.F., C.P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de su autor y autora, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Leo y escribo en mi lengua.* Mazahua. MIBES 3. Libro de lecturas:

Impreso en México

Yo b'ɯb'ɯ ba

Møjø ra nu'uji	4
Yo jñii k'o me mi nee	5
E xuba lojo	7
Nu paa k'a ro ngarɯ nu xoñijomɯ	8
Nu menzheje	10
Dya k'ok'ɯ	12
Ts'inana	13
Nu tr'eje	14
Yo tsich'a ts'idyaɯ	15
D'aja k'ijmi kja nu ngumpaxa	16
Yo mbad'ɯ a Sanjimo	17
In chuɯ nu u'ee ñeje nu s'ɯne	19
Nu k'a mi pəs'i nu uxua	21
Nu nagual	22
In b'ezhe nu trjoo	24
Nu ts'ikɯtɯ	26
Nu judío k'a mi nzhod'ɯ	28
D'adyo kjøø	29
Nu mbaxkjua e Palesito Asensión	31
In nem'e jyarɯ	32
Yo dya trjømbeñe	34
Nu trjixtr'i	35
Nu kumbate	37
Dyøtr'iji	39

Møjø ra nu'uji

Nu tr'ata ngunxorø yo jichi yo tr'ante, xits'i na joo gi enje kja nu xiskuama k'a ne chjuu *Ri zopjø ñeje ri opjø in jña. Jñatrjo*. Nujnu nee ra jits'i jangorgi pøpji ñeje jangorgi meya ri zopjø ñeje ri opjø in jña'aji jñatrjo k'a ñaji kja yo jñiñi. Søø ri pøpji k'o jangorgi ñee pa ri chjærø nu k'o dya ri pjæchi ri zopjø ñeje ri opjø.

Ma ya gi para na joo ri zopjø ñeje ri opjø, ya na jotrjo ra søø ri jiod'ø k'o xe dyaja k'o ri meya, ga kjanu søø ri sætr'ø nu jangorgi ñee.

Kja nujnu xiskuama ri chøtr'ø yo nrre n'año ts'ixorø: nziga kja yo pezhe, yo b'ezhe, yo pechkeji, yo kjaji tsema tsema, yo kjaji pama pama ñeje yo gi mbeñe.

Na joo k'a, ma ri maa kja d'aja ngunxorø, ri tsaa tenxe yo ra xits'i in xopunte ñeje nu xiskuama. Nzi ri kjuarø nziga d'aja ts'ixorø, dyæs'ø k'a nziga d'aja ts'ib'øpji, tenxe k'o ya gi meya. Ga kjatrø'u, yo ri meya kja yo ts'ixorø søø ri pøpji ko nujio yo paa k'o xe ri mimi.

Mbeñe dya gi b'øb'øts'øje jangorgi meya ri zopjø ñeje opjø, gi dyojui in Xopunte, in dyoji ko yo gi pøji kja ngunxorø, nu mazi gi dyoji ngeje nu xopunte k'a jits'i pama pama a ngeze dya ra u'eñe ngek'o ra mbøxk'ø ri dyøtr'ø yo dya gi para, ra xits'i o ra mbøxk'ø ma dya gi para.

Yo jñii k'o me mi nee

Mi b'ub'ũ d'aja paa,
d'aja mbørza k'a jo maa
a tr'eje jo nũkũ d'aja
dyonza. Kjanu dyonza
mi mimi d'aja ntee k'a
mi chjètrjui anxe, k'a jo
dyøtũ nu mbørza k'a dya
ro nũkũ nu zaa.

Nu mbørza dyabo nũkũ
nu zaa. Nu ntee k'a mi
chjètrjui anxe, jo unũ
pojo, kja nu xipji: —Ra
kjagø k'a ra kjogũ k'o
jñii k'o me gi nee, nutsk'e
ñeje in suu.

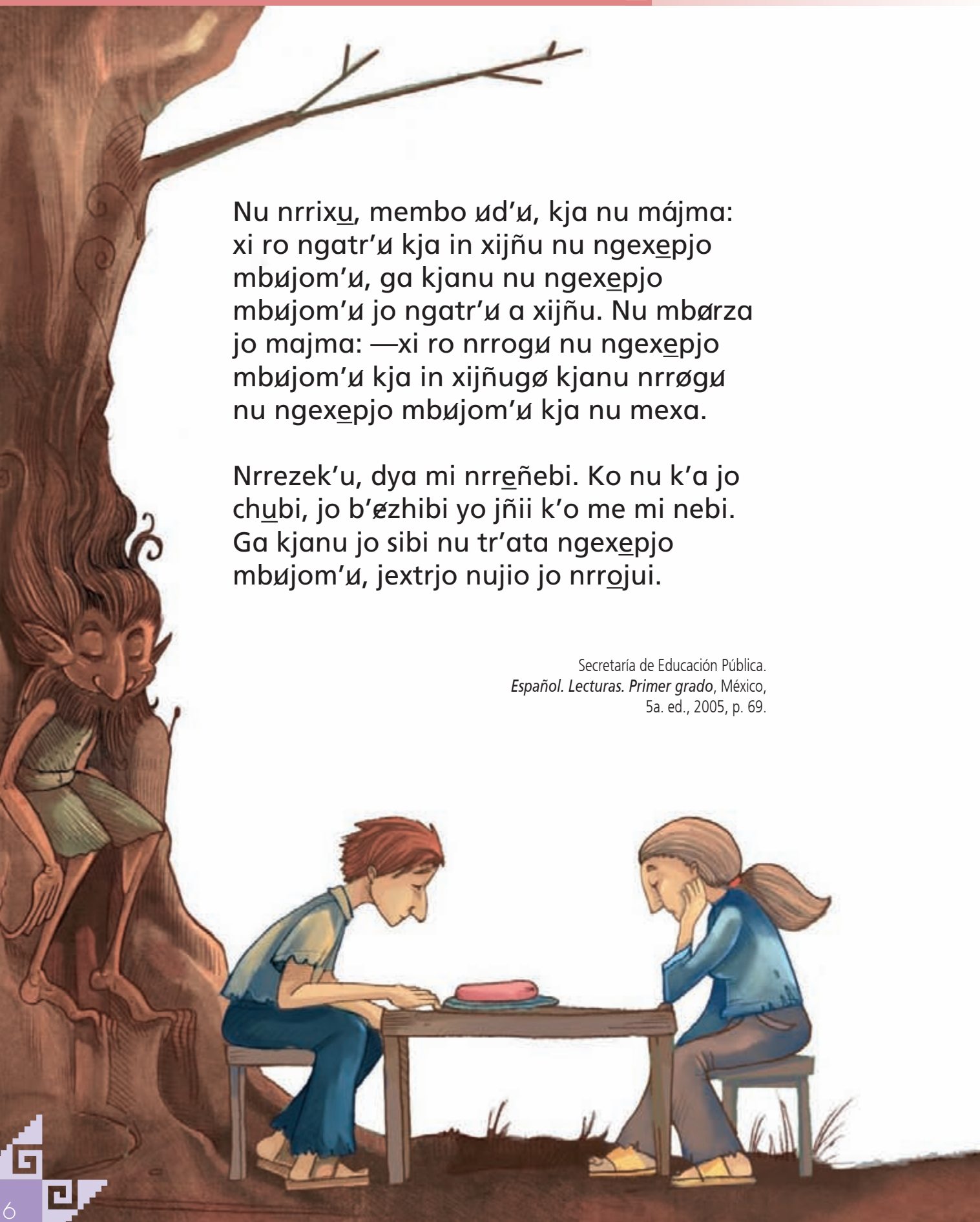
Nu mbørza jo maa d'adyi ma mbechpe in suu. Nu
nrrixũ membo mājø k'a jo jiombeñ'e ro dyøtr'ø
jñonũ. Nrrzek'u, nu mbørza jo majma: —Mendi
negø ra sii d'aja tr'ata ngexepjo mbøjom'ũ. Ga
kjanu jo ñ'etse kja mexa d'aja tr'ata ngexepjo
mbøjom'ũ.

Nu nrrixu, membo ɯd'ɯ, kja nu májma:
xi ro ngatr'ɯ kja in xijñu nu ngexepjo
mbɯjom'ɯ, ga kjanu nu ngexepjo
mbɯjom'ɯ jo ngatr'ɯ a xijñu. Nu mbørza
jo majma: —xi ro nrrogɯ nu ngexepjo
mbɯjom'ɯ kja in xijñugø kjanu nrrøgɯ
nu ngexepjo mbɯjom'ɯ kja nu mexa.

Nrrezek'u, dya mi nrreñebi. Ko nu k'a jo
chubi, jo b'æzhibi yo jñii k'o me mi nebi.
Ga kjanu jo sibi nu tr'ata ngexepjo
mbɯjom'ɯ, jextrjo nujo jo nrrøjui.

Secretaría de Educación Pública.
Español. Lecturas. Primer grado, México,
5a. ed., 2005, p. 69.

E xuba lojo

D'aja nu paa, mi jinkjo mi b'ub'ub d'aja xutr'i k'a me ma tr'oxu, nu tata dya mi jetspi kjoko ro chjætubi, d'aja paa jo enje ts'iue kjanu zidyi kja in cho'o, jo kjogu yo paa, nu nrrixu jo musu d'aja ts'itr'i k'a me mi jæs'æ in xii nziga kja miño, mi jñus'ub nziga kja ntee, ma jo te'e nu ts'itr'i me ma zæzhi, d'aja paa jo ngus'ub nu zaa k'a mi k'omub nu tr'ogu nu jango mi b'ub'ub kja nu nbedye ko nu nana, nu nana jo nzhogu kja in zumub, ma jo zætr'æbi nu tata dya mi krebo k'o mi janrra, kja nu zojui ko inxutr'i jangorgo ts'apubi pa ro jichibi ñeje kjoko ro tsaa nu palino, dya kjoko mi nee nañak'a me mi jæs'æ inxii, kja nu ma nubi nu mbøkjimi ixonetrjo ro tsaa nu palino, kjanu jiomb'ubi inchjuu jo nu jñusb'ubi xuba lojo k'a ne ra máma: Xuba ngeje inchjuu; lojo ngeje k'a mi b'ub'ub a jomub kja nu menza.

Nujio jo pæpji: Pánfilo Anselmo Paulino

Nu paa k'a ro ngarɔ nu xoñijomɔ

Yo pjeko nrre kjogu kja nu xoñijomɔ yo sɔɔ ra pørɔ,
ga kjanu jo kjogu kja nu nrree xoñijomɔ a xoñ'iji
nu paa 11 nu zana yenchɔ nu kjæ 1991. Mi ngeje
nu dyech'a d'aja edyi paa ma jo ngóm'ɔ nu zana
e jyarɔ, jo mburɔ b'ɛnxomɔ kjanu ngib'i na joo e
jyarɔ. Kja yo jñiñi jñatrjo, nu paa k'a, na punkjɔ ntee
jo mbedyeji pa ro ma pɛpjiji kja in juam'aji, nziga
kja yo paa k'o ya kjogu, yo dyaja jo ngejmeji kja in

zumũji; ma jo unũji ngenrra k'o mi kjogu, na punkju
k'o jo pizhi ma mbeñeji ro ngarũ nu xoñijomũ,
yo dyaja ntee mi u'e'ẽji me mi pẽtsaji, yo dyaja jo
mbũrũ xorũji jo jũntr'ũji nzichujn'ũ ñeje n'itsimi
nrreje ngek'o ro mbedye na yeje e jyaru, yo dyaja
jñiñi jo zũntr'ũji in ts'itr'ẽzi kja n'itsimi, nujio dya
jextrjo yo ntee yo kjogu, nujio nrre kjogu yo uii k'o
jo ngejme nu jango mi nzhod'ũji dya kja bo ñ'ũn'ũji
ma jo b'ẽnxomũ jo mbũrũ juẽs'i yo s'eje a jẽs'e,
nujnu nrrum'ũ jo mezhe k'o dyẽch'a ts'iki edyi paa
dya kjok'o mi nzheñ'e, ts'ikẽ, ts'ikẽ ga jonxorũ nziga
kja yo dyaja paa, jo ñ'etse jango ma tojo yo s'ũũ, jo
mbũrũ tojo yo tareje, yo rekjua jo u'e'ẽji, yo b'aga jo
yuu, yo dyoo jo pjagũji, nu ts'inrram'a ma jo jonxorũ
jo ñ'etse nziga kjaa tenxe yo paa, nu jextrjo k'o pørũ
ngeje e jyaru k'a jo mbes'e a nrree a jẽs'e.

Nujio jo pẽpji: Grisell Aniceto Ventura y
José Dolores Juárez Guadalupe

Nu menzheje

D'aja chi'i k'a mi k'iji nrrareje, mi b'ub'u nu jango
 ma jens'e k'a mi pib'i nu nrrareje, ma nrrempa me
 mi jmuru yo mbøru k'o mi k'as'u in zhəenchju, rekjua,
 pjad'u ñeje nzhun, mi eñeji kja nu nrrareje, ma
 ra jñanrraji a xoñiji, mi b'ub'u k'o yeje ts'itr'i k'o
 mi d'akū ga manu, ga ñeju, me ma joo inb'itu
 k'o mi jebi, kjo mi ts'ingaxabi, ma ra tsaji k'a ra
 zətr'əbi a jmii mi tansatr'obi dya mi téb'ebi o d'ama
 otrjobi. D'aja paa yeje mbøru jo jñanrrabi na yeje,
 kja nu ngəs'ubi k'o dyaja nu dyoji, ma jo pətməji ro
 jñanrraji nu jango mi d'akūbi ya mi otrjobi, kja nu

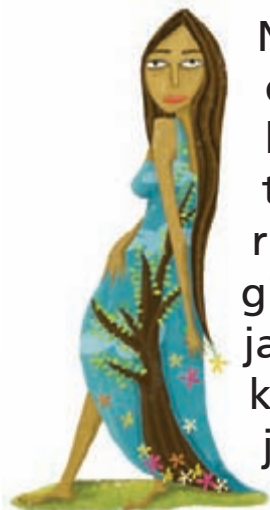
májma k'o dyaja dya mi mejme k'o ue jñanrrabi. K'a nzhæ ma jo sætr'æbi kja inzumæbi, jo ngos'æbi nu tata k'o ue jñanrrabi k'a nrrempa kja nrreje, nu tata jo xipjibi k'a dya kja ro eñebi kja nu tr'oreje d'ange ro eje d'aja paa ro zidyibi, dyabo dyæræbi nrro bo mætr'jui na yeje, danga eje d'aja nu paa k'a dya kja bo mbes'e, k'a d'aja nu dyojui, kja nu maa k'a d'aja jo ma xipji nu tata, nu intata ixo ma nuutrjo kja nu tr'oreje dya kja bo chøtr'æ, ma jo zærx d'anzo d'aja xoræ kja chøtr'æ a ñænæ nu tr'oreje, ya ue nrruu, nrrezek'u k'o dyaja mbøræ dya kja bo jmuræji kja nu nrreje pa xe ro eñeji.

Pezhe jñatrjo

Nujio jo pæpji: José Dolores Juárez Guadalupe

Dya k'ok'ɔ

Nrrixu, jextrjots'uge, dya kjoko pjeko ra xits'i dyætø jango ga kjats'ɔ. Dya gi ne'etrjo k'a ga kjanu k'a gi kejme kja in nzumɔ; tsaa yo søø ri tsaa; tsaa k'a ri tee. Pjɔjuaja na jens'e, Ñe'e k'a ri tsaa ya ri... dyætr'ø ñeje...dya gi uææ ma dya gi møjø, jñɔs'ɔ in ñii tsaa k'a ri tsaa na joo, dyætø jango ga kjats'ɔ, in ts'ianxe k'a dya k'otr'ɔ; nu k'o søø ri tsaa. Jñɔs'ɔ in ñii, pedye nu jango ga kjats'ɔ.

Nutsk'e gi mimige pa dya ra k'ok'ɔ,
tsaa k'a ri mimi na joo.
Tsaa k'a ri chopɔ nu jango ga kjats'ɔ.

Nujio jo pɛpji: Grisell Aniceto Ventura

Ts'inana

Ts'inana, ngetsk'e nu mazi ri nego ngets'ke
nu dyak'x e mizhokjimi.

Ri d'ak'x pojo nañak'a gi pæski
kja inpjeme, gi ñeze, gi pjokx ñeje gi uinzi.

Nziga kjust'ke ri nego ga kjanu.

Ma ri mbeñegø yo me na zøø,
ngets'ke ri mbents'e.

Ra enje d'aja nu paa k'a ra kjotr'k'
x tenxe yo gi tsaa pa nuts'kø.

Nujio jo pæpji: Grisell Aniceto Ventura

Nu tr'eje

Me na zøø nu tr'eje, me na joo dya pjeko ts'aa, me jøø na punkjũ yo nrre n'año zaa: tizhi, trjøm'ũ, ñeje k'o xe dyaja; b'ũb'ũ yo dyaja k'o mazi dyanrra tee, kja jomũ tee yo pjiño ñeje yo kjojo. Nujua kara yo nrre n'año uii, kja yo nrrønza kara yo na punkjũ ts'iui, kja yo dyæza ñ'etse na punkjũ nguns'ũ, me jørø na punkjũ xepje ñeje yo ts'imørø, kja jomũ kara yo pjantr'eje, yo kjua, yo k'inkjua, yo ts'imiñ'i, yo ŷjmũ ñeje k'o xe dyaja. Nu tr'eje ngeje in dyojui nu b'æzo, unũ nrraxichjæ pa ra dyætr'æ yo in nzumũ ñeje k'o xe dyaja k'o ne jiod'ũ. Unũ zaa k'o ra ñ'orũ, trjem'e, yo lulu, yo nrrøjnø ñeje yo uii yo mazi ne jiod'ũ, k'o mazi na joo k'a kja trjitsi na joo nu nrrajma k'a ri kjæs'ũji, ko in k'ajomũ pjætũ ra ñ'eje yo dyeb'e, ko in maxara yo xiza kjapũ ra tee yo pjeko nrre ra nrrujmøji.

Nujio jo pɛpji: José Dolores Juárez Guadalupe

Yo tsich'a ts'idyaḡu

Ngets'kø d'aja ts'irrumbo ko d'aja ts'iza
 ne chjunzgo a
 ri nzhod'ugo kja juajma, ri
 tôtr'ḡ d'aja mexe ñeje
 d'aja ngoo k'a mājma iii jo pitsigø
 kja nu mājma ooo
 ints'inanagø jo mājma uuu.

D'aja k'ijmi kja nu ngumpaxa

Nujna mi ngeje k'a d'aja k'ijmi k'a me mi juejme jo zøø trjeje, mi kjøtr'x gamanu gañejua mi jod'x jango ro søya. Jo jiod'x k'o nrre n'año nangarx, dya mi tøtr'x, mazi mi kjarx na kjuana in chjeje, mi søø ro nrruu. D'anga jñanrra d'adyi d'aja ngumpaxa, dya bo mbeñe na yeje, jo tsøtr'x d'adyi jo ma ngich'i pa ro søya. Ma jo inji dya bo unx ngenrra k'a dya ma joo k'a ro kjogx, jo jñanrra d'aja ntee k'a mi pjørx uii mi nee k'a ro mbøtr'x ko d'aja mone, jo yørx k'a ts'ikø kja nu zøø nu k'ijmi, jo únx ngenrra nu k'o mi nee ro tsaa nu ntee, kja nu xipji: dya gi pøtr'kx, ri paragø k'a gi b'xb'xge tsøje søø ra mink'øbi, ra kjaa k'a mazi xe ri pøs'i na punkjx yo ya gi pøs'i, ma jo dyørx nujio, nu ntee dya mi para pjeko ro tsaa, kjanu zonx, dya bo ngejmetrjo ga kjanu, kja nu dyonx nu k'ijmi, jangorgi pjøxx, nu k'ijmi jo nrrørx, jextrjo k'a ri nee ri jiezgi ya ro xitsí: nudya ma søyatrjo, k'a na yeje nu paa ma dya be mi jonxorx na joo nu k'ijmi jo zogx nu ngunpaxa, ma jo nzhogx nu ntee, nu k'ijmi dya kja mi b'xb'x, mazi bo nrrojo nu k'ijmi ke angeze.

Nujio jo pøpji: José Dolores Juárez Guadalupe.
Nujio pexkeji, Zumi.

Yo mbad'ɔ a Sanjimo

Ra pech'keji nu k'o jo mbech'kegøji. Nrreze mi jinkjo k'o ja nzii ntee k'o menzumɔ a San Bartolo, jo jmurɔji pa ro mbad'ɔji a Sanjimo. A Sanjimo mi matr'ɔji yo ntee ko d'aja xitrji k'a mi zɔnɔ, yo ntee mi u'eñeji, dya mi jɔ'ɔji nu pjɔntr'ɛzi dyanro mi paraji jangorga chju'ɔji kja nzumɔji jextrjo k'a mi pɛs'iji yo mone, maza ñeje ch'inza.

D'aja paa, d'aja nrrixu k'a kjage mus'x ints'imbane
 yo ge ngich'i kja nu jñiñi, ya b'æchi ma etr'oji, yo
 nu dyoji nu nrrixu jo bʉgʉji dyabo ngøtr'b'xji ñi'i a
 ngeze, ma jo sʉjʉ yo s'onte, jo mbøtr'xji nu nrrixu
 ñeje ints'imbane, diaxka joo ga dyopkʉbi, kja nu
 mbots'pʉbi k'o intsinge.

Xe d'aja paa d'aja ts'itr'i k'a mi ædyi 12 kjæ mi
 ijitrjo, nu tata jo matr'x pa ro b'øb'x, yo nu dyoji
 jo mʉji. Yo s'onte jo zʉrʉji nu ts'itr'i kja nu ma
 ngotr'xji, nrrezek'u jo dyopkʉji a ñii, a dyææ, a
 ngaa, jo nzûntr'xbi na joo, ga kjanu jo kjogʉ na
 punkjʉ kjææ, dya pjeko tsapʉji yo s'onte.

Nujio jo pɛpji: Anónimo

Nu ntee k'an'año majma nu jango ga ñaa nu jña: José Dolores Juárez Guadalupe
 San Simón de la Laguna, Donato Guerra, Estado de México.

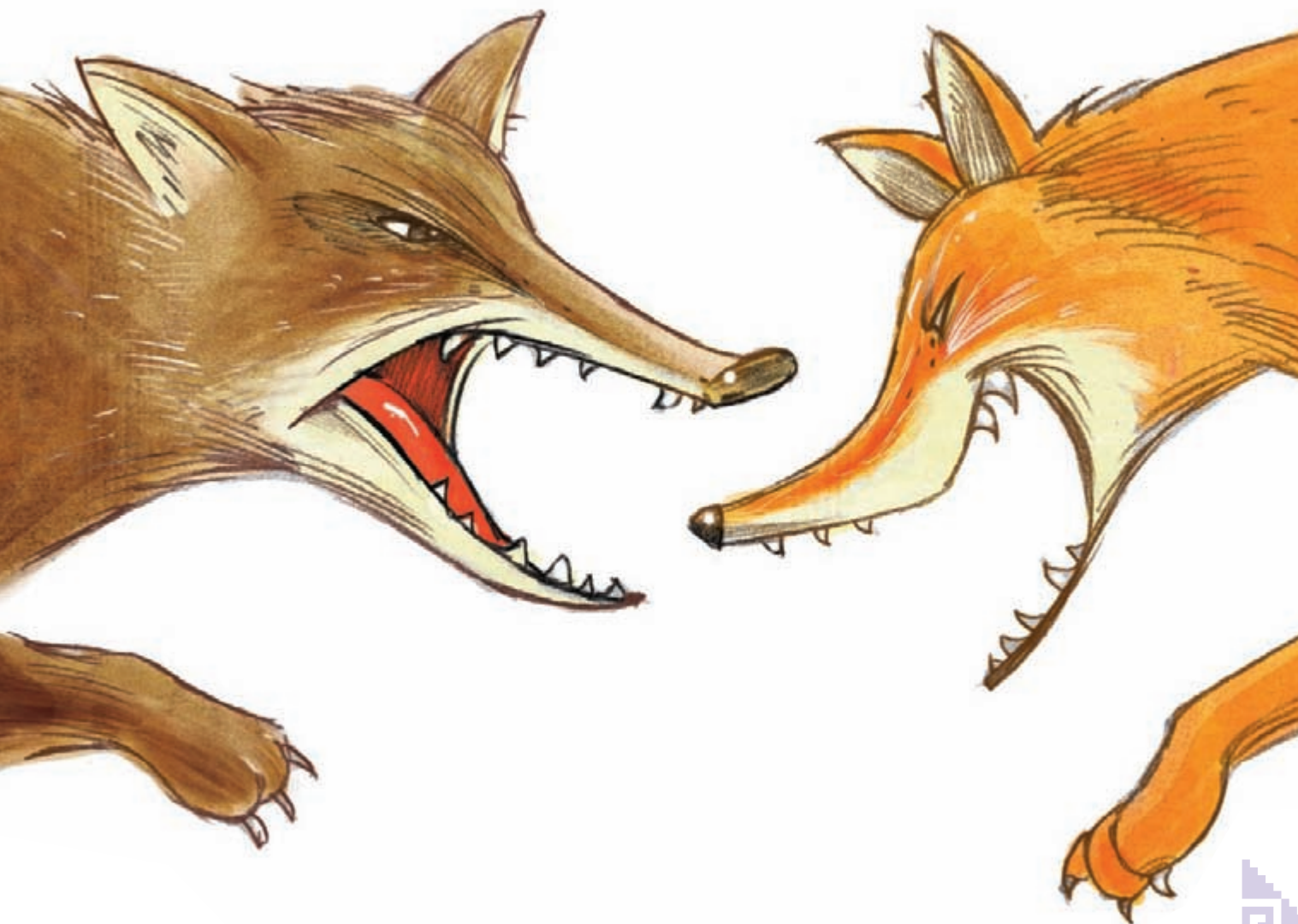

In chuu nu u'ee ñeje nu s'ɔne

Kja nu d'aja tr'eje k'a me ma poo pjiño, mi b'ɔb'ɔ
nu s'ɔne miño ñeje nu u'ee, dyanrra ma jee nu
jango mi b'ɔb'ɔbi, mi m'an'a d'aja ts'ui k'a ya ge
nrruu nu k'a ro dyeje in jñon'ɔbi, nziga yejui me mi
nee ro zibi nu jñon'ɔ k'a mi ñ'etse me ma kijmi, jo
mbɔrɔ chubi ngek'o ro ñ'etse kjoko ro zii.

Kja nu chuu, mi tsagabi na zɛzhi pa kjok'o ro nrruu,
ma jo kjogɔ d'aja nrrajme ya ge mboo in kuɛ'ɛbi,

me ma u ma zøbi, kja nu nungubi a jomu mi ñ'etse
k'a ya ma tubi.

Dya únubi ngenrra, nujnu jango mi chubi jo kjogu
d'aja dyoo, jo jñarra k'a ya ma tu'utrjobi kja nu
nrrun'u nu ts'iui k'a ya be nrru, ma jo nanga nu
u'ee ñeje nu s'úne miño jo tsijui kja nu majma nu
u'ee: me na ngøjøzugøbi, chjadya k'a ro sigøbi
ngeje nu d'aja k'a jo nrrojo.

Nujio jo pepji: Anónimo

Nu k'a mi pəs'i nu uxua

Mi b'ɯb'ɯ d'aja nrrixu k'a mi siji d'aja b'ɛzo k'a dya mi ngeje inpale dya mi chɯtɯb'i, nziga yejui dya mi matr'ɯbi e palesito dya mi pɛbi kja nitsimi, dya mi janrraji na joo kja injñiñibi.

D'aja paa jo maa nu nrrixu k'a d'aja ngumɯ nu jango jo xipjiji ro ma xørɯ nu jñakjimi, dya mi nee ro maa, pɛsk'a jo maa.

Ma mi xørɯji nu jñakjimi tenxe yo ntee k'o mi b'ɯb'ɯ kja nu ngumɯ, nu nrrixu dya ma joo ma dyərɯ nrrerek'u jo mbɯrɯ jo mapjɯ, mi májma mi b'ɯb'ɯ k'a d'aja k'a mi kjɯtr'pɯ inñixte. Tenxe k'o mi b'ɯb'ɯ kja nu ngumɯ mi janrraji nu inñixte nu s'orixu mi kjɯtr'pɯji kja inxɯtrjɯ, pe dya kjoko mi b'ɯb'ɯ ni ri d'aja dyɛɛ k'a ro ngɯtrb'ɯ inñixte nrrerek'u jo májmaji mi ngeje nu uxua k'a jo tsaa.

Héctor González Carranza
Nu ntee k'an'año majma
nu jango ga ñaa nu jñaa:

Anónimo

Monografía municipal
de Valle de Bravo,
Comité Editorial de la
Administración Pública Estatal,
México, 1999, p. 119.

Nu nagual

B'ub'u yo uii k'o dya ngeje uii nziga kja yo s'onte yo ya mbəzhi nagual. Nziga kja, kja yo ñ'ii yo b'ub'u ts'əje səø ra zidyiji yo xutr'i.

D'aja s'onte səø ra mbəzhi k'ijmi k'a me na s'oo o ra mbəzhi tepezkuintle, pa ra nzhod'u d'adyi nu jango jəø na punkju pjiño o ra mbəzhi ngam'a ya ro zaa muxa.

D'aja xom, d'aja ntee k'a pəpji kja juajma jo nrrəkə pjeko ma uii mi ngeje k'a mi saa nu trjoo kja in trjujm'u.

Jo jñanrra mi kich'i d'aja ts'ingam'a, jo pjatr'x ko in zapjx, dya sxtx.

Ma jo nzhogx kja in zumx, jo mbechpe in nana:

—Mi b'xb'xgøba kja nu ngumx, jo sɔjx k'a d'aja k'a ma zɛzhi —d'aja in xox— kja nu xitsi: —dyørø María, me ri øtr'k'x, ri xipji in ch'ii k'a dya kja ra pjakx. Dyaga punkjx k'o ra si'i, dya pjek'o ri pɛs'i, dyanrra ga punkjx k'o ri si'igø...

B'xb'x uii k'o dya ngeje uii, ngeje yo s'onte k'a ya mbɛzhiji yo nagual.

Nujio jo pɛpji: Tony Johnston, "El nagual", en *Colibrí. Enciclopedia ilustrada para niños*, T. 7, México, SEP, 1979, p. 1539.

In b'ezhe nu trjoo

Nu trjoo mi tr'øgu a jomx k'a d'aja tr'ataranrrojo, jextrjo yo xakja k'o mi para. D'aja nu paa nu yøb'x jo zøø k'o janzi nrrechjoo k'o jo mbozx yo xakja ma mi tunxji ga maa kja inzumxji. Ma jo zii menbozønkimi. Ma jo nzhogx yo xakja ma ya uee xomx; nu yøb'x jo nrrætr'xji a xætrjx yo xakja, nu

triogʷ nu jango mi kich'i yo xakja dyanrra ma nojo
pa ro soo ro pə̃nch'i yo nrrə̃chjoo, kjanu jiəzitr'o jo
ngemetr'o ga kjanu ko nu k'o uee mbozʷ yo xakja.

Ma jo nzhogʷ jo jmutʷ k'o xe dyaja uii, nu yə̃b'ʷ
kja nu pixi, k'o dyaja uii mi neji ro mbaraji pjeko
uee zii ngeko me ma joo ma yəd'ʷ inpjixi. Nu yə̃b'ʷ
dya mi ne ro mājma k'a uee chə̃tr'ʷ k'a d'adyo
jñonʷ, nujio dyaja uii jo nrrə̃tr'ʷji a xə̃trjʷ nu yə̃b'ʷ
pa dya ro jñanrraji, ga kjanu jo zə̃'ə̃ji yo nrrə̃chjoo;
kja nu dyə̃tʷji xe dyaja nrrə̃chjoo yo xakja; yo xakja
ma jo nu'uji k'a dya mi sə̃ə̃ ro uiñiji tenxe yo uii
dya bo ne'ə̃ji. Yo uii jo dyə̃tʷ yo tr'atambaxakja ro
mb'əsʷji ñeje nu ngoo, dya bo sə̃ə̃ ro ngich'iji kja
nu ts'itrjogʷ, nrrezek'u jo xipjiji nu b'ə̃zo k'a ya uee
chə̃tr'ʷji k'a d'aja jñonʷ k'a me ma kimi, nu b'ə̃zo
jo chəd'ə̃ nu tr'ataranrrojo pa ro sə̃ə̃ ro ngib'i
yo nrrə̃chjoo.

Nujio jo pə̃pji: Anónimo

Nu ntee k'an'año majma nu jango ga ñaa nu jñaa:

José Dolores Juárez Guadalupe

Nu ts'ikɔtɔ

Nu ts'ikɔtɔ dya pjeko mi pəs'i dya mi sɔɔ ra chjɔtɔ, ngek'o, me mi uɛɛ ma nrrempa ñeje ma xomɔ dya pjeko mi tɔtr'ɔ.

Nu kjøxs'ɔ, k'a ya ge mezhe jo mbara, jo juetse kja nu xipji ro mbøsɔ ga kjanu jo matr'ɔ yo uii kja nu tr'eje, kja nu xipji:

—D'aja suns'ɔ nee ra chjɔtɔ, angeze dya pjeko tejme, ngek'o dya sɔɔ ra tsaa. Dya kaja chjebe, makjezhe, dya kiji dyatsi, ni ri ngeje tr'entr'o ñeje jñeje. Otrjo, dya pjeko pəs'i. Tenhezɔgɔji ra pjøs'ɔji.

Yo uii jo majmaji k'a ro mbøs'uji na joo.

Nu sájn'o jo majma: Nutsk'ø ra ún'x nu chjebe.

Nu tñns'x jo majma: Nutsk'ø ra ún'x yo dyatsi.

Nu ñureje jo majma: Nutsk'ø ra ún'x nu tr'entr'o.

Nu ngøn'x jo majma: Nutsk'ø ra ún'x nu ongøn'x.

Nu mapjixi nu jñus'x øjnø jo majma: Nutsk'ø ra ún'x nu pjixi.

Nu mbans'x jo majma: Nutsk'ø ra ún'x nu mbayo.

Ga kjanu, jo chjæt'x nu ts'ik'ut'x, ma jo ziji k'o otr'x in ts'itr'i nu kjøxs'x jo tsaa palinu.

Bézhe yucateca.

Leyenda yucateca (ver. de Ermilo Abreu Gómez)

Español, Lecturas. Quinto grado

Secretaría de Educación Pública, México, 1972, p. 21.

Nu judío k'a mi nzhod'x

Ma mi nzhod'x e Jesús mi jizhi, yo ntee me mi pøtr'xji pa ro nrreb'ejí na joo ma ga zøtr'ø, ñeje ra unxji jñonx nu jango ra soya. D'aja paa ma jo kjogu kja inzumx nu Judío k'a dya mi sæjø nrro mi trjemb etrjo, a ngeze jo ñxsb'x nrreje k'a me ma paa a ngaa e Jesús; ko nujio jo tsaa ga kjanu e Mizhokjimi jo zød'x kja nu tsapx ro ,nzhod'x tenxe kja nu xoñijomx dya ro soya, ro nrreb'e ma ngarx tenxe yo kjøø, dya ro søø ra zøtr'ø a jens'e ni a limbo, ma mi janrra yo tareje ma ra kjogu ma xoxtrjo mi pjøchi k'a d'aja matrjojo, jextrjo ma xabaro ñeje ma nrrambaxkjua ma søø ra søya k'a d'aja ødyi paa (1 hora) ma ra jñxs'u e jyarx.

Nu ntee k'an'año majma nu jango ga ñaa nu jñaa:
 José Dolores Juárez Guadalupe
 Nujio jo pøpji: Carlos César Marón Becerril
 Monografía municipal Villa de Allende,
 Comité Editorial de la Administración Pública Estatal,
 México, 1999, p. 134.

D'adyo kjæ

Nu d'adyo kjæ, pjær ma nrree xom kja nu otr'æ paa nu zana d'aja nziga d'aja kjæ, pa ra tsaji nu mbaxkjua otr'æ ætr'æji d'aja xinchnrræjnæ ko zareje k'a pøtrb'æji kja in ñæn'æ d'aja b'ær k'a na k'anga, nu xinchnrræjnæ sœœ ra mæbi k'o dyæch'a yeje yo'o k'a na kanga ñeje k'o jñii xinchb'itu k'a na kanga, pæs'æji a xoñiji nu jango b'æb'æ e Mizhokjimi kja nu tr'ata n'itsimi, yo dyaja pæs'æji kja in ts'iki n'itsimiji nu k'o pæs'i.

Nu k'o ne ra májma nu xinch'nrræjnæ ngeje ma ya ra sæjæ nu Mizhokjimi ts'itr'i Jesús, yo yo'o ne ra majma

yo dyech'a yeje zana k'o pəs'i
 nu kjæ. Kja nu xom̩ nu 31
 nu zana dyech'a yeje nziga
 d'aja kjæ, ma ya zux̩ nu
 11:00 ædyi xom̩, yo martoma
 xinchiji a ñxn'x̩ kja n'itsimi,
 nrrezeku tenxe yo ntee pøji
 kja nu otr'x̩ mixa, ma ra
 ngar̩ nu mixa ra nrrætr'x̩ji yo
 dyæza k'o pjæn'æ, nrrezek'u ya
 ro mbæræji yo yekø k'o pəs'i
 lulu nu k'o jod'x̩ yo martoma.

Nunjio jo pæpji: Anónimo
 Jmutx̩: José Dolores Juárez Guadalupe
 Tradición mazahua de la comunidad de
 Agua Zarca Pueblo Nuevo,
 municipio de San Felipe del Progreso,
 Estado de México.

Nu mbaxkjua e Palesito Asensión

Kja nu tr'atajñiñi San Antonio la Isla: nu yencho paa nu zana nu mayo sөө inchjuu e palesito Asensión. K'a na punkju kjæ, me na joo k'o øtɔ yo ntee, ma ra mbærɔ nu mbaxkjua yo chi'i ra jiech'ejɪ imb'itu nziga kja Hñähñu nrre ra nrrønɔɟi d'aja b'os'ɔ a xutrɔ ma ngeje ts'itr'i nrre ra nrræsb'ɔɟi moɟmu a joɟ.

Yo xutr'i ra jye'ejɪ inb'itu nziga kja yo Hñähñu. Nujio dyaja ntee k'o b'ɔb'ɔ kja nu jñiñi, ma ya bextrjo k'a ts'ike, ødyi paa pa ra ngarɔ nu mbaxkjua ra nrrunɔɟi jñonɔ ñeje tr'arɔɟi yo ra únɔɟi yo ntee. Tenxe yo, ra ziji ma ra ngarɔ nu mixa k'a ra tsarɔɟi e palesito, yo neme k'o kamajɪ ra nemeɟi tenxe nu mbaxkjua ñeje ra nrrætr'ɔɟi yo kuete.

Nujio jo pæɟi: Eladio Colindres Colindres
 Nu ntee k'an'año majma nu jango ga ñaa nu jñaa: Juan Anselmo González.
 Tradición otomí. Monografía Municipal San Antonio la Isla,
 Comité Editorial de la Administración Pública Estatal, México, 1999, p. 99.

In nem'e jyarʉ

Kja nu jñini pjie kjakjo a San Jusé Nu Totoc kja nu tr'ajñiñi Ocuilán kja nu Ts'ib'onrrø Zumi, nem'eji yo mi kjaji mi jinkjo k'a ne chjuu "In nem'e jyarʉ", nu k'a nem'eji a xes'e kja nu Loma del chibo, k'a b'ʉb'ʉ nu jango ne mbes'e e jyarʉ ñeje a xoñiji nu jango b'ʉb'ʉ nu ngunarkate nu Agegete, pa ra pjongʉji in mbaxkjua e jyarʉ. Nujio, kjaji tsəma, tsəma nu zana julio, ma ra zʉrʉ k'a me na paa e jyarʉ ngeje yo paa ma pjʉrʉ nu zənto: nu mbaxkjua mezhe k'o nziyo

paa nuɟio nem'e dya únɔɟi
sɛtsi ra sɔyaji.

Yo nem'e, ném'ejɪ ko yo b'izhi
k'a mi pɛs'iji mi jinkjo nrro ga
kɟatrɕ'u in b'itu k'o jeeɟi. K'a
xe d'aja nem'e k'a ne mbarajɪ
yo ntee k'a b'ɔb'ɔ kɟa nu jñiñi
nu San Jusé Nu Totoc ngeje
"Yo parchi".

Jmutɔ: Juan Anselmo González
Tradición Tlahuica, municipio de Ocuilán,
Instituto Mexiquense de la Cultura,
Tercer encuentro regional de niños
indígenas zona centro, Alas y Raíces
a los Niños, México, 2005, p. 3.

Yo dya trjømbeñe

Nujio kjaji ma b'xb'x na punkjx ntee, tenxe yo nrromingo nu zana octubre ma so'o inmbaxkjua nu palesito kja nu jñiñi, b'xb'x paa k'a exi ætr'æji nrreze nu otr'x nrromingo kja nu zana dya, nu k'o ne ra májma yo ngeje ka ya ra mbærx nu mbaxkjua kja nu jñiñi.

Ma nzhææ, yo b'ezo pjæchiji nziga kja nrrixu, uxua, uii o k'o xe dyaja k'a ra neeji ra mbæchiji.

Nujio jo pæpji: Santiago Jaimes Figueroa

Jmætæ: Grisell Aniceto Ventura

Monografía Municipal, San Simón de Guerrero,
Comité Editorial de la Administración Pública, México, 1986, pp. 61-62.

Nu trjixtr'i

Kja nu jñiñi Manto del Río, kja nu tr'ajñiñi a Mbaro, kja nu Ts'ib'onrrø a Zumi, pa ra søø ra tsaji nu trjixtr'i, yo in tata nu ts'imbane ra ma nuu yo ntee k'o nee ra tsaa nu kumbaji, nujio ra ma nuu ma xe b'ezhi d'aja zana, yo in tata nu ts'imbane ra nrrumb'x kjoreje, oreje, trjomæchi ñeje nrranxa pa ra ún'x yo ra tsaa nu kumba, ma ra nrrørx jaa ra tsaa nu palinu nu ts'imbane, ra mbæs'æji pjeko ma paa ra jichiji.

Nu paa k'a ra jichiji nu ts'imbane ra ma dyørøji nu
 jñaa k'a únø nu ts'imbøkjimi ma dya be pjørø nu
 mixa, nrrezek'u ya ro ts'aa nu mixa pa ra søø ra
 jichiji nu ts'imbane, nu malina jeche tr'øxb'itu nu
 ts'imbane, nrrezek'u ya ro kjogøji nu jango jichiji
 yo mbane, yo palinu ra únø in yoo k'a na tr'øxø nu
 ts'imbane.

Ma ra ngarø ra jichiji nu ts'imbane yo in tata únø
 pøjø a mboo kja nu n'itsimi yo palinu.

Jmutø: Grisell Aniceto Ventura
 Costumbre mazahua de la comunidad de Manto del Río,
 Municipio de Atlacomulco, Estado de México.

Nu kumbate

Kja nu jñiñi k'a ne chjuu Francisco Serrato kja nu tr'ajñiñi Xanxua kja nu tr'atajñiñi Michoacán, ma ya ne ngarɯ ra xenzeji yo trjoo, tenxe yo mbɛpji ra mbɔs'ɯji yo lamu ra nrrus'ɯji yo chjoo ngek'o ra dyɛtr'ɯji kja dyeza. Yo menzumɯ ra dyɛtr'ɯji jñonu ñeje tenxe yo ra ziji nziga kja tr'øsejme, tr'pjuɯ o ma jiyo kjoreje.

Tenxe yo ntee me mǎjǎji ga jñaji. Yo nrrixu jǎnǎji yo chjoo, yo b'ezo na joo ga chjeñe yo xika pa sogǎji kja dyeza. Ma ya ra ngarǎji, ra nrrutǎji d'aja trjo'o nziga d'aja dyeza ngekorga zøø tenxe yo jyǎtr'ǎji ko nzhǎjnǎ.

Nujio ne ra mǎjma, k'a únǎ pǎjǎ e siño jes'e nañak'a jo únǎ yo ts'itrjo'o nrro ra dyorǎ na yeje ngeko xe ra únǎ nu k'a xe d'aja kjææ. Tenxe yo b'ezo ra ñonǎji, ra ziji nu tr'apjǎ o tr'øsejme, ra nemeji ma b'ǎb'ǎb'izhi ga kjanurga ngarǎ nu mbaxkjua nu xepje ra únǎji pǎjǎ nu inlamuji ñeje e siño jes'e ngeko xe ra mimiji k'arge chǎnkjææ ngeko ra yepe ra ejaji ra ne xepjeji nu yo chjoo, nrro ra yepe ra kjaji nu kumbate.

Rufino Benítez Reyna,
Antología de fiesta, poesía, canto y cuento en lengua mazahua,
 2a. ed, México, Ed. Michoacanas, 2000, p. 47.

Dyøtr'iji

Ngeje d'aja mbaxkjua k'a kjaa yo Hñäñhü kja
d'aja nrrexom̃ ma dya be chjæt̃, kja in nzum̃ nu
xutr'i, nu jango sætr'ø nu tr'ii ko in b'edyi, pøji ko yo
mbæbizhi, tuñji senzhechjō, b'eche k'o nizhi lulu,
trjomæchi ñeje pare.

Ma mi jinkjo, mi kjaji ma nrre xom̃, ya ge xor̃ji
k'a mi dyoji in ch'iji mi siji ñeje mi nemeji tenxe nu
xom̃ ra nrrebeji ma ro jonxor̃; ma ya ra zür̃ k'a
ra ma chjæt̃, nu malina mi jeche in tsezhe nu xutr'i
ñeje ro dyeb'e in ñiste nrrezek'u ya ro møji kja nu
n'itsimi. Ma ra ngar̃ ra chjæt̃bi ya ro møji kja in

nzumꝰ nu tr'ii pa ra tsaji nu mbaxkjua nu jango
 ra ñoñ'xji, ra ziji arro, ii ñeje kjꝰꝰ, nrrezek'u ya ro
 mbꝰꝰꝰ nu jnem'e. Mi b'ꝰb'ꝰ k'o dyaja b'ꝰdyi k'a xe
 mi nem'etrjoji nu "Chimare cú". Nujio mi kjaji kja
 in nzumꝰ nu xutr'i ñeje nu tr'ii, yo nu tata yo tr'ii
 mi xipjiji jangorga mimibi na joo. Ma ra ngarꝰ nu
 mbaxkjua echeji yo palinu ñeje yo nu nzhaꝰ; k'o
 dyaja paa mi pa sogꝰji kja in nzumꝰ o mi pa kjok'xji
 kja ñ'ii me mi nem'eji ma mꝰji nu "chimare cú".

Nujio jo pꝰpi: Jesús Arzate Becerril

Jmutꝰ: Grisell Aniceto Ventura

Monografía municipal de Temoaya, Comité Editorial de la Administración
 Pública Estatal, México, 1999, pp. 133-135.